

На зоряному небі, поміж чорними верхів'ями кипарисів, яскраво світила літня повня. Її ясний мерехткий відблиск нерівно лежав на верхніх каменях довгої мурованої стіни, за якою тулилося вузьке бідняцьке подвір'я з мандариновими деревцями на схилі та двома-трьома кам'яними хлівцями трохи нижче. Біля рогу одного з них, прихований затінком від ближнього кипариса, сидів чоловік, який, незважаючи на пізній нічний час, не спав і навіть не заплющував очей, здається, і не дихав навіть, лише уважно вслухався у кожен звук здовкола. Коли тінь кипариса посунулася вбік, і повня делікатно торкнулась його зарослого чорною щетиною обличчя, чоловік не підводячись посунувся далі у тінь. Було очевидно, що він остерігався нічного світила, не хотів, аби його угледіли тут, на цьому окраїнному міському подвір'ячку, де він, судячи з усього, збавляв час, на щось чекаючи.

Та поряд не було нікого, ніхто до нього не підходив. Вузька стежка попід низькою стіною, збігаючи уздовж кам'янистого, порослого чорним кущів'ям рівчака, лежала порожня, та й на подвір'ї побіч не помітно було жодного людського руху. Десь у колючій гущавині, яка щільно ссохлась від денної спеки, незмовкно тріщали цикади, та за будинком на подвір'ї час від часу зітхав і ворухився голодний молодий віслючок. Ще увечері, коли трохи стемніло, чоловік підібрав на скрайку двора залишки трав'яних недоїдків і підсунув їх ближче до прив'язаної тварини. Одначе віслюк не накинувся на траву, а лише безтямно подивився на незнайомця й жалібно ревнув — він чекав господаря. Але господар зник від учорашнього ранку, і чоловік думав, чи не сталося біди. Аби господар не привів сюди тих, кого належало остерігатися.

Остерігатися він мусив уже давно, принаймні, не перший місяць. Одразу, як накрилась їхня свята загальна справа, і вони всі розсипалися хто куди. Ті, котрі вціліли від арештів, тюрем і таборів, перейшли гори і знайшли собі притулок у сусідній країні, де вони сподівалися знайти ще й підтримку. Демократії там, здається, вистачало, але з підтримкою вийшло не дуже. Вчора він глухою гірською стежкою перетнув кордон і спустився з гір назад, у цю нещасну країну, що була його батьківщиною.

Яку, незважаючи ні на що, все ж продовжував любити синівською любов'ю патріота, чи, як декотрі казали, націоналіста. Хай буде й так, від переміни назви його відданість країні та її нещасному народові не зменшувалася. Це він знав із певністю.

Хоча це, напевно, було нелегко — деякі обставини почали працювати проти його любові. У горах він міг знайти схованку поміж заростів і каміння, але у місті її потрібно було шукати між людей. Першим, до кого він приблукав на світанку, був їхній колишній добрий друг, старий мудрий гончар, який немало допоміг їм колись у боротьбі. Та гончар, сказали йому, помер своєю смертю, підкошений горем від втрати синів. Просити притулку в заплаканої і знеможеної невістки він не наважився. Врешті, обсаджена дрібними дітьми, вона не надто й запрошувала, тож він подався геть. Пам'ятав, що десь неподалік мешкав студент, який також був їхнім другом. Він особисто залучив студента до руху і зробив з нього непоганого агітатора. Але було вже відомо, що хворого на сухоти студента, єдиного сина у матері, також узяли. Тепер він поволі конав десь на столичному стадіоні серед тисяч інших — зовсім безневинних чи винуватих лиш у тому, що не захотіли жити під неситою владою диктатора. Другий, до кого він постукався тієї ночі, спав у власній постелі, але не пустив його й на поріг, сказавши, що сам сидить, ніби на голках, чекаючи гостей у куленепробивних камізельках. Цей чоловік був їхнім однодумцем, священиком, тож він і подумав: може, і правда, може, й чекає. Та все ж йому зробилося кривдно, крім того, вже починався світанок, і було невідомо, куди подітися вдень.

Потинявшись окраїнами, він подався до водовоза, якого знав іще з дитячих літ від своєї колишньої няньки. То був балакучий старигань, п'яндига і бабій, він охоче взяв із його рук останню банкноту і зник на цілий день. І на всю наступну ніч, яку зараз чоловік перебував разом з голодним віслючком.

Під ранок, як повня вже закотилася за плесканий дах сусідньої будівлі, чоловік підвівся і перейшов у затінений завулок. Тут ще лежала

глуха нічна тінь, чорне присадибне кущовиння добре зберігало її на задвірку.

Внизу, розсипавшись на пологому схилі, лежало сонне місто, місячні сутінки плавно огортали кривенькі вулички жебрацьких передмість, безладну забудову глиняних, дерев'яних і саманних садиб. Ніде поблизу не блимало жодного вогника, не світилося жодної лампочки; передмістя потопали в імлистій місячній сутіні. Тільки вдалині мерехтіли відблиски світла з-за високих дахів кам'яниць у центрі, де здійсмався невидимий звідси президентський палац, ратуша з вежею і підсвітленим дзигарем, готелі, дві поліційні казарми за собором у старовинному, нещодавно перебудованому монастирі. В'язниця містилася в іншому монастирі, трохи далі, коло річки. Це теж було дуже мальовниче місце, і тепер там тягли дні свого молодого життя чимало з його колишніх друзів. Декого, мабуть, уже й не було серед живих, і навряд чи коли відшукаються їхні могили — "горили" вміли ховати своїх жертв без жодного знаку і сліду.

Стоячи в місячних сутінках біля чорних чагарів, чоловік вирішив остаточно: він це зробить сьогодні, вранці, далі відкладати було неможливо. Відтягування могло обернутися для нього катастрофою.

Шкода, але для цього знову були потрібні люди; було б цілковитим безглуздом робити це употай, без людей. Тільки на людях, найкраще — на площі. Але не на ринковій — найдоречніше було б на ратушній. Ту площу він знав змалечку, туди ходив гуляти іще з нянькою, потім через неї бігав до недалекої школи. Там він також зустрів своє єдине й таке нещасливе кохання, а головне — там пережив кілька хвилюючих митей на зібраннях і мітингах, коли після стількох років тиранії почала встановлюватися демократія. Та не встановилась. А тоді площа роїлася тисячами людей під національними стягами, з портретами давніх героїв нації, під мегафонні гуки полум'яних промов... Священні слова про демократію, волю й незалежність хвилювали сильніше, ніж настояне вино, щиро вірилося, що все це скоро настане. Та не настало, і вже, здається, не настане. Ті, котрі тоді злостиво спостерігали за ними з

палаців і офісів, зі штабів і казарм, гарячково робили свою справу й вичікували зручного для себе моменту.

І вони вибрали його вдало, саме тоді, коли демократи того не чекали, ще й скориставшись способом, якого вони не передбачили.

Коли демократія зовсім сп'яніла від почуття грандіозної перемоги над багатолітньою тиранією, вони на авансцену політики випустили Бульдозера — нікому раніше не відомого

провінційного політика, за яким у тіні стояли інші, відомі й дуже розумні. Задум їхній полягав у тому, щоб саме Бульдозером розчистити шлях до влади й захопити її собі. Але Бульдозер виявився хитрішим за своїх опікунів і, з нечуваним цинізмом захопивши владу, не захотів ні з ким нею ділитися, підгріб її всю під себе. Спершу він розігнав парламент, потім по одному пересаджав до в'язниці недавніх соратників; відомого кримінального авторитета призначив керувати власною безпекою. Цим він збентежив лідерів політичних партій, які спершу немов язики проковтнули, не знаючи, як поставитися до цього. А коли схаменулися, стало вже пізно: їхні партії було оголошено підливними й розпущено. За три місяці Цинічної диктатури від недавньої демократії не лишилось і сліду. Парламентська опозиція опинилася на кам'яному острові в морі, метушливих студентів з університету переселили за колючий дріт на міському стадіоні, університетські приміщення перетворили на поліцейні казарми. Професори поодиночки повтікали за гори — на еміграцію, а ті, котрі лишилися, щільніше позачиняли віконниці й не потикались на вулицю. Народ зачався, притих, замовк зневірено, і схоже було — він знову засинає, щоб не прокидатися ціле століття.

Чоловік не мав явного наміру когось будити, а тим більше — народ, він розумів: це було йому не під силу. Але його невсипуща душа прагнула протесту супроти історичної несправедливості, яку він вбачав у цьому брутальному перетворенні Зеленої демократії на Цинічну диктатуру. Жаги протесту він не міг придушити в собі, вона зробилася сильнішою за нього і вимагала вчинку. Особливо після того, як за гори долетіли чутки,

ніби декотрі з його друзів перебігли на службу диктатурі; інші на еміграції повинилися й почали просити дозволу повернутись. Він же вернувся тайкома, без дозволу.

На світанку почав неспокійно тупотіти, а потім переривчасто заревів віслючок. Це стривожило чоловіка, він усе ж таки хотів тут залишитися непоміченим. Але й піти звідси поки що не випадало: було ще зарано, самотній перехожий на вулиці неодмінно привернув би до себе увагу. Чоловік підійшов від кущів до гарби з прив'язаним до неї віслючком, ласкаво поплескав його по шиї. Віслючок довірливо потягнувся до нього, потерся об нього стегном. Бідолашний віслючок, він так само страждав від самотності, чекаючи від людини ласки й порозуміння. Але чоловік нічого не міг йому дати і не знав, як допомогти. Може, варто було б його відв'язати від гарби та й відпустити — нехай пасеться сам. Особливо, якщо господар зник надовго. А може, назовсім? Люди тепер зникали у будь-який час і де завгодно — вночі зі свого ліжка, з роботи, в облавах, на вулицях і в пивницях. На них налітали "горили", заклацувались наручники, і людина щезала. Ні суду, ні адвоката...

Стоячи біля віслючка, чоловік усе ж позирав у бік завулка, що від подвір'я збігав униз, до ширшої вулиці — чи не з'явиться там хто-небудь. Йому були потрібні люди на вулиці, серед яких непомітно міг би замішатися й він. Уже досить-таки розвиднілося, та в завулку було порожньо й тихо. Повня ще не зійшла з неба, проте її світло стало не таким яскравим, як уночі, і срібна її монета поволі заковувалася за хребет недалекої гори. Чоловік чекав, що, може, зараз з'явиться цей невдаха-водовоз та й дасть нарешті раду нещасній тварині. Але час минав, а господар усе не повертався.

Ще за якихось півгодини зробилося зовсім видно. Звіддалік і зблизька почало подавати свої звуки місто: гуркіт автомобілів у напрямку центру, жіночі голоси поблизу; у ранковому повітрі над передмістям стрімко профуркотіла зграйка голубів. Від недалекого монастиря під горою долинули знайомі з дитинства приглушені дзвони — до ранкової служби. Всі ці звуки немов пробудили чоловіка від його нічних клопотів —

здається, його час надходив. На прощання з віслючком він коротко лоскотнув його довірливу шию і обережно закинув на плече невеликого лантушка, до якого відразу ж потягнувся своєю мордою віслючок. Нюхнув і невдоволено форкнув — не сподобалося. Запах бензину не подобався й чоловікові, але зараз було не до запахів. Літровий бутель із бензином був тепер його найбільшою коштовністю, дорожчою навіть за життя.

У цьому окраїнному завулкові не було навіть тротуарів — лише запилужений кривуватий проміжок попід старими кам'яними стінами будинків. Чоловік ішов рівно посередині, як тут ходили всі. На перехресті з ширшою вуличкою йому трапився кудлатий вуличний песик, який мовчки збочив з людського шляху і з запізнілим здивуванням знизу догори подивився на зустрічного чоловіка. На тій ширшій, але так само непривабливій вулиці чоловік потрохи почав зустрічати перехожих — висока худа жінка несла на плечі кошика з городиною — на ринок. Жінка коротко зиркнула на нього, незнаного тут чоловіка з зарослим обличчям і довгим волоссям, у сильно розношеному светрі з чужого плеча. Його добряче стоптані черевики були вкриті шаром пилу з численних доріг. Але такі перехожі тепер траплялися на кожній вулиці й не привертали до себе особливої уваги. Він завбачливо поступився дорогою гарбі, яку тягли за собою два мокрі від поту мули. Чоловіка зі скрипучим двоколісним візком, завантаженим кукурудзяними качанами, пропускати не став і якийсь час ішов з ним поруч. Чолов'яга-негр міцно впирався у землю босими ногами і вперто штовхав перед собою свій важкий набуток. Все — на ринок. У цей ранковий час люди поспішали продати якнайдорожче свій убогий товар, вирощений на бідняцьких присадибних клаптиках, відірвавши його від сім'ї, від власних дітей. Кожному найперше були потрібні гроші — на життя, на хліб і податки. Бездонна скарбниця диктатури весь час вимагала — для війська, величезної зграї поліції, безлічі диктаторських спецслужб. У країні немов на дріжджах зростали ціни на хліб, а разом і розміри податків та інших сплат, і кінця їхньому зростанню не було видно. Ті, що поспішали на ринок із порожніми торбами та кошиками, щоранку жахалися від нових, вищих за учорашні, цін. Жіночі обличчя постійно несли на собі скрушений вираз

непроминального клопоту — як за менші гроші купити більше, щоб нагодувати чоловіків і дітей. Це була нерозв'язна задача, не по зубах жодному математикові, та й ніякій найдосконалішій комп'ютерній науці. Бідолашний, нещасний народ, який потрапив у таку смердючу яму, з якої не видно було жодного виходу.

За якийсь недовгий час чоловік уже неспішно крокував поміж багатьма іншими міськими перехожими, котрі, чим ближче до центру, то рясніше висипали на вулицю. Ці вже йшли не тільки у напрямку ринку. Місто прокидалося, зчинявся звичний робочий гамір: відчинялися ранні крамнички, підміталися хідники, на які виставляли свій товар ремісники, ювеліри, гончарі; на вішаках вичіплювався якийсь одяг. Трохи пізніше на вулицях почали траплятися зі своїми чорними кейсами державні службовці — усі вони з поважним видом поспішали зміцнювати диктатуру. В обидва напрямки вулицями котилися потоки автомобілів. Напруження й осторога, які не полишали його ці кілька довгих днів і ночей, якось потрохи почали навіть зменшуватися, він знову потрапив до звичного з дитинства середовища, від якого був так довго відірваний. Добре, що ніхто досі не впізнав його, та люди не особливо і вдивлялися у його не вельми привабливе обличчя. Це було навіть трохи дивно, але у цьому місті, де він прожив своє життя, знайомі чи то вивелися, чи то розбіглися хто куди. Багато з них утекло за кордон, інші опинилися за колючим дротом чи у в'язницях. Ще одні сиділи тихо, мабуть, переживали запізніле почуття вини перед диктатурою і найбільше — перед Бульдозером. Над містами й селами цієї країни вночі і вдень лунала всеохопна сирена страху, яка паралізувала волю.

Чоловік не був аж надто наївним у політиці і своїм вчинком не сподівався розворушити народ, підштовхнути його на барикади. Та все ж... Та все ж якась користь буде, думав він, вирушаючи у свій останній шлях. Коли не зараз, то потім. Якщо про це навіть не напишуть газети, то, принаймні, підуть чутки, напевно, передасть закордонне радіо. Все ж такі речі ста їться не кожного дня. А в межах його країни — то й чи не вперше за сто років, і вже точно його вчинок — перший за час цієї Цинічної диктатури.

Стиснувшись у тугий ком'ях, чоловік швидко проминув розкішний засклений під'їзд височезного будинку іноземного банку, де, як завжди, юрмилася група поліціантів у новесенькій сизій формі. Внизу, біля сходів на них чекали строкаті від різноманітних кольорів автомобілі з мигалками. А трохи далі, попід металевою огорожею церкви, сидів недовгий рядочок жебраків — тих, кому не вистачило місця на цвинтарі. Вив'ялені ще за життя старечі обличчя, схудлі руки, що тяглися до перехожих, очі, які благально ловили чужі погляди. Краще було туди не дивитися, йому нічого було їм подати. Він лише збочив від жебраків на бруківку і тоді на кам'яному стовпі огорожі зауважив оголошення про розшук з портретами й поліційним підписом внизу. Побіжно зиркнувши на оголошення, чоловік аж сахнувся, упізнавши в одному з портретів себе. Правда, там він був молодший, поголений, з краваткою. Поза сумнівом, це все були злочинці, яких розшукувала поліція. Але чому на церкві? Чи вже й віруючі поробилися ревними помічниками диктатури, збентежено подумав чоловік. Зрештою, а чом би й ні? Церковні ієрархи працювали на неї завзято, тож, мабуть, варто було чекати того самого й від парафіян... Здається, там була зазначена й сума винагороди тим, хто їх видасть. Тоді — тим більше: кому ж не хочеться заробити у жебрацькій країні?

Поряд бруківкою промчало декілька відкритих джипів з кулеметами над вітровим склом. У них тісно сиділи крутоплечі постаті "горил" у зелених, під м'якими чохлами, касках. Мабуть, кудись на облаву чи й уже з облави, подумав він без жодного, однак, страху, й опам'ятався. Йому вже залишалось небагато, його роль самопала наближалася до фіналу. Онде вже виднів поворот на розі, далі була коротенька вуличка до ратушної площі, де все швидко і скінчиться. САМОПАЛ було для нього словом новим, незвичним, напевно, не записаним у жодному словнику, неологізм проклятого часу; здається, раніше у ньому не було потреби. А тепер ось така потреба з'явилася. Вперше він почув це слово по радіо, з передачі про події в далекій північній країні, і швидко забув про нього. Аж доки раптом воно не набуло конкретного значення і безпосереднього стосунку на тому, останньому для нього, засіданні комітету. Коли обговорення підійшло до необхідності саме такого вчинку, постало

питання: хто? Всі дуже сильно замислилися, в усіх знаходилися поважні причини. Він таких причин для себе не знайшов. Принаймні, за ним плакати не було кому, а самому вже не доведеться. Саме це все й вирішило.

У передчутті найвирішальнішого для себе моменту чоловік усе ж захвилювався. Вкотре помацав у кишені бензинову запальничку, запальничка була на місці — хоч би вона не підвела. Учора перевіряв, тоді вона справно спалахнула слабеньким синюватим вогником. Мабуть, вистачить і слабенького. Бензин був якісний, найкращий на тій заправці, мусив загорітися умить навіть від слабенької іскри. І він полишить цей мерзенний світ, грюкнувши дверима. Не задля слави — для народу. Трохи шкода, що разом відійде й життя. Але що вдієш! Не він перший і, треба сподіватися, не він останній. ^

Тим часом він уже дійшов до останнього повороту на площу й навіть мимоволі втішився, що все обійшлося. Головне — він не зустрів нікого зі знайомих, і це вже обіцяло успіх. З певного часу він зробився самітником, людиною особливого ґатунку; пора колективізму для нього минулася.

Відриваючись від реального, він уже переходив на відповідний моментів патетичний лад, починав думати у високих категоріях. Чим було для нього життя? Насолодою? Стражданням? Певним обов'язком перед людьми? Перед Богом? Ні тим, ні іншим. Мало було насолоди, та коли подумати, то небагато і страждань. Інші страждали сильніше. Справа, однак, у тому, як до цього ставитися. Він мав занадто сильне почуття честі й поставився до того дуже суворо. Його друзі були обдаровані більшою схильністю до лібералізму, він же залишався затятим ригористом. Особливо після загибелі Яни. Ким вона була для нього? Не була вона дружиною, не була навіть коханкою. Вона була для нього МАДОННОЮ. І ось її не стало. Вона згоріла не від кохання — від цинізму несправедливості. Банальну несправедливість вона при звичаїлася терпіти роками, але нахабно-цинічної не витримала і двох місяців. Коли її молодший коханець із демократа-філософа перетворився

на шефа диктаторської пропаганди, вона не захотіла жити далі. Її загибель стала для чоловіка вирішальним поштовхом до прозріння.

До останнього повороту залишалося з десяток кроків, як раптом він побачив перед собою жінку в чорному. Якимось здичавіло-стражденним поглядом вона вп'ялась у його обличчя, її очі раптово розширилися, і вона закричала:

— А-а-а...

На мить він зіщулювся під тим її здичавілим позирком, а ще більше від цього крику, не одразу впізнавши у жінці матір того студента-сухотника. Доки він збагнув це, жінка шулікою налетіла на нього й невеликою сумочкою на ремінці почала бити його — по голові, по плечах, по обличчю. Вона кричала:

— Вбивця! Вбивця! Вбивця!

Відчувши, що вся його справа руйнується, він рвонувся з хідника убік, на бруківку, ледь не втрапивши під колеса чорного "Лендровера". Але жінка не відставала від нього, продовжувала кричати, і всі люди, скільки їх було навколо, оберталися до них — попереду, позаду і з боків. Чоловік шарпнувся назад, де, як здавалося, було трохи вільніше, і з усієї сили побіг вулицею. Мабуть, це і стало його фатальною помилкою: кожен хижак поженеться за тим, хто утікає. Побігли й за ним...

Його ж інстинкт самозбереження погнав геть — аби тільки швидше відчепитися від цієї божевільної жінки. З широкої вулиці біля церкви він завернув у вузьку, на розі озирнувся — за ним бігли переважно чоловіки, але й жінки траплялися так само. По всій вулиці розливався лемент і крик. Натовп його переслідувачів усе зростав, з'являлися нові люди — з подвір'їв вони вибігали, чи що — і приєднувалися до тих, які бігли попереду. За кілька хвилин його вже почали переганяти — з боків, попід стінами. Мабуть, його справи робилися зовсім поганими. Особливо, коли

з-за високих сіток тенісного корту в кінці вулиці вискочило двоє у спортивних костюмах. Ці помчали попереду всіх. Інші, не відстаючи, мчали далі й неначе зайця заганяли його на околицю. Всі вони гучно кричали-улюлюкали, їх робилося все більше, а в нього вже не вистачало дихання від цього дикого бігу, і він не знав, що робити. І навіть що думати. Все це було несподівано, несправедливо, неочікувано — навіщо так? Відчуваючи, що вже захлинається гіркотою від втоми, він шаснув у розчинену браму знайомого з дитинства приземкуватого дому з платаном біля входу. Знав, що колись там був наскрізний прохід на сусідню вулицю, може, так зміг би відірватися від переслідувачів. І тут-таки зрозумів, що помилився: двір перегороджувала суцільна бетонна стіна. Він скочив на неї з розгону. Йому пощастило вчепитися руками за її черепичний верх, і він перекинув одну ногу. Він не встиг вибратися нагору, як відчув пронизливий сморід бензину. По білому боці стіни поповзли нерівні смердючі патьоки, торбина відразу полегшала, і чоловік обважніло звалився на брук під стіною.

Спортивні хлопці у тенісках схопили його попід руки, вивели на подвір'я, куди вже збігався розрізнений натовп його переслідувачів. Усі жваво гомоніли, лаялися чи сперечалися, але він уже не слухав. Хтось зірвав із його плеча смердючу й непотрібну тепер торбинку. Хтось когось посилав у поліцію. Навколо стояв різноголосий гомін. Хтось задихано розповідав, як побачив його, але одразу не впізнав. Інші доводили, що відразу кинулися навздогін, бо відчули: він утікає не просто так. "Палій! Ах ти ж палій!.." — лементувала жінка, а він усе прислухався, намагаючись зрозуміти, що ж таки сталося? Чому? Чи то непорозуміння, чи зла воля, чи якийсь його непростимий промах? А може, це закономірність, фатальна, попередньо визначена? Чи... порятунок від самого себе? Але що краще? У глибині душі відчував, однак, що все дуже кепсько. Бо з ним уже давно не траплялося, щоб на краще. Тільки на гірше... Це не народ, це не народ, наче втішання гучало в його свідомості, і тут-таки виразно чулося інше: а тоді хто ж? Ким тоді були вони, всі ті, що загнали його в пастку? Не прийняли його жертви? Чи він не гідний був такої жертвості? Чогось він тепер не міг зрозуміти у цій

веремії і зовсім невпопад чомусь подумав: а все ж треба було відв'язати віслючка...

Якийсь час у нього про щось запитували, чогось від нього домагалися, та він не розумів і не слухав. Мовчав він і тоді, як на подвір'ї з'явилася поліція, і купка людей розступилася, пропускаючи до нього двох "горил" у їхній сміттюватій формі. Він навіть не глянув у їхні обличчя — бо вже добре знав ці нахабні пики й ніколи не хотів їх бачити. Зрештою, як і облич із натовпу також. Тепер усі вони для нього об'єдналися в один огидно узагальнений образ, від якого погрозово тхнуло сатанинським злом. Він навіть трохи недоречно здивувався сам собі, як-то міг стільки терпіти усіх їх у своєму недовгому житті? Певно, так думати було несправедливо, все ж належало відділити одне від іншого. Але зараз чомусь розділити він не міг. Щось у ньому зрушилось зі свого звичного місця й назад, на місце, стати не могло...